

Âlî İsnad Arayışlarının Meyvesi: es-Sâbık ve'l-Lâhik

The Result of the Search for Elevated Isnād: al- Sâbiq wa'l-Lâhiq

Tuğçe Günaydın

Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, Ders Kitabı Yazarı

Dr., Ministry of Education, Textbook Author

Bursa, Türkiye

tugunaydin@gmail.com orcid.org/0000-0003-1442-1415

Article Information/Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 04 August/Ağustos 2022

Accepted/Kabul Tarihi: 09 November/Kasım 2022

Published/Yayın Tarihi: 15 December/Aralık 2022

Pub Date Season/Yayın Sezonu: December/Aralık

Volume/Cilt: 26 **Issue/Sayı:** 2 **Pages/Sayfa:** 903-915

Cite as/Atıf: Günaydın, Tuğçe. "Âlî İsnad Arayışlarının Meyvesi: es-Sâbık ve'l-Lâhik". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (Aralık 2022), 903-915.

<https://doi.org/10.18505/cuid.1156465>

Günaydın, Tuğçe. "The Result of the Search for Elevated Isnād: al- Sâbiq wa'l-Lâhiq". *Cumhuriyet Theology Journal* 26/2 (December 2022), 903-915.

<https://doi.org/10.18505/cuid.1156465>

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology/Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited./Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Tuğçe Günaydın).

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

The Result of the Search for Elevated Isnād: al- Sâbiq wa'l-Lâhiq

Abstract: This essay seeks to shed light on the connections between elevated isnād and al-sâbiq wa'l-lâhiq (distance between the first and last narrator of traditionist). Since the 2nd/8th century, when the search for elevated isnāds began, intense interest has been seen by the traditionists. The article looks at how these initiatives to elevated isnād helped pave the way for the emergence of al-sâbiq wa'l-lâhiq. Similarly, it is investigated if al-sâbiq wa'l-lâhiq promotes the look for elevated isnād. First, the data documentation approach was applied to data taken from the history of hadith, various hadith techniques, and biographical dictionaries to ascertain the relationship between two notions. The relationship between two themes is then made clear using information from Khatîb Baghdâdî's (d. 463/1071) *al-Sâbiq wa'l-lâhiq*, the first work authored in this field. Significance of the study of Khatîb Baghdâdî's work is further increased by the fact that he was the first to present the idea. The relationship between the subjects has been looked at in the article from three different theoretical angles. First, historical information has been used to assess how the orientation of hadiths concerning elevated isnād created the stage for the conception of al-sâbiq wa'l-lâhiq. Then, the connection between subjects was examined through explanations of hadith methodology and biographical dictionaries authors. When the historical records of hadiths are reviewed, it becomes clear that the traditionist supported the hearing of elevated isnād and its transmission starting in the 2nd/8th century, particularly in the 3rd/9th and 4th/10th centuries. al-Sâbiq wa'l-lâhiq was founded as a consequence of factors including the existence of grandfathers and grandchildren who reported from a single hadith due to orientation in elevated isnād and the fact that certain traditionists took pride in passing down the narrations of the elders to the younger generations. In addition, as the century moved away from the Prophet, the elevated isnāds that enable to reach him with a short isnād gained more importance. This situation explains why al-sâbiq wa'l-lâhiq was formed in the 5th/11th century. It was also discovered that Khatîb Baghdâdî's introduction of this idea to the discussion was not a coincidence, and it was stated that this was due to his interest in elevated isnād. The connection established by the authors of hadith methodology between two concepts is that al-sâbiq wa'l-lâhiq encourages the audition of elevated isnād. al-Lâhiq in other words hadith aspirants who want to be the last person who transmits hadith from a traditionist, that is, turning to mu'ammerûn (long-lived) teachers at a young age supports the audition of elevated isnād. The efforts of biographical dictionaries authors to record elevated isnads that reached al-lâhiq were evaluated as a different manifestation of this situation. The connection between two subjects has also been examined in the work of Khatîb Baghdâdî, which has the same name as the concept and various findings were obtained about al-sâbiq wa'l-lâhiq and traditionists who were attributed to him as al-sâbiq wa'l-lâhiq. According to this, it has been understood that traditionists who were compared to al-sâbiq wa'l-lâhiq were chosen from among the long-lived people. A study was conducted on 6 traditionists, in whom Khatîb determined the ratio of al-sâbiq wa'l-lâhiq to 10 or more. According to this, it has been determined that the narrators, who are mentioned as al-sâbiq, are generally attributed to teachers or peers of traditionists. However, it has been revealed that there is no obligation to be a teacher or peer, and sometimes there are al-sâbiqs among the students. The fact that most of the al-sâbiqs are teachers and peers shows that the concept is considered a rarity. Because in the history of hadith, isnād generally goes from student to teacher. In addition, the narration of peers from each other or the teacher from students showed that narrators, who are called al-sâbiq, have descending isnāds from that teacher. However, it has been determined that not all the narrations of al-sâbiq were descending, only of whose narrations from that traditionist would be regarded as descending. As al-lâhiq, on the other hand, is the last person to transmit hadith from traditionist, he already has elevated isnād and all of them are long-lived people. However, the missing part of Khatîb's book is that he does not pay attention to whether al-lâhiq is reliable or abandoned. In addition, it was stated that al-lâhiq should be chosen only from reliable, and in this case, it would not affect the distance between al-sâbiq and al-lâhiq.

Keywords: Isnād, Narration, Narrator, Elevated Isnād, al-Sâbiq wa'l-lâhiq.

Âlî İsnad Arayışlarının Meyvesi: es-Sâbık ve'l-Lâhik

Öz: Bu makalenin amacı âlî isnad ile es-sâbık ve'l-lâhik tabirlerinin ilişkilerini ortaya koymaktır. Âlî isnada bu tür nakilleri arayışların başladığı 2./8. asırdan itibaren muhaddislerin yoğun ilgisi görülmüştür. Makalede âlî isnada yönelik bu gayretlerin es-sâbık ve'l-lâhik teriminin ortaya çıkmasına zemin hazırlaması incelenmektedir. Benzer şekilde es-sâbık ve'l-lâhik teriminin âlî isnad arayışlarını teşvik etmesi irdelenmektedir. İki kavram arasındaki bu bağlantıyı tespit amacıyla öncelikle veri dokümantasyon tekniği kullanılmış, hadis tarihinden, çeşitli hadis usûlü ve tabakat eserlerinden elde edilen veriler bu manada incelenmiştir. Ardından her iki konu arasındaki bağlantı bu alanda yazılmış ilk eser olan Hatîb Bâğdâdî'nin (öl. 463/1071) *es-sâbık ve'l-lâhik*'i üzerinden elde edilen verilerle ortaya konulmuştur. Hatîb Bâğdâdî'nin kavramı ortaya koyan ilk kişi olması, onun eseri üzerinden yapılan incelemenin önemini daha da artırmaktadır. Makalede konular arasındaki irtibat teorik anlamda üç açıdan incelenmiştir. Öncelikle muhaddislerin âlî isnada dair yönelimlerinin es-sâbık ve'l-lâhik kavramının oluşmasına nasıl bir zemin hazırladığı tarihi veriler üzerinden değerlendirilmiştir. Ardından konular arasındaki irtibat hadis usûlü ve tabakat müelliflerinin açıklamaları üzerinden

irdelenmiştir. Hadis tarihi verileri incelendiğinde 2./8. asırdan itibaren özellikle de 3./9. ve 4./10. yüzyıllarda muhaddislerin âlî isnad semâi ve naklini teşvik ettikleri görülmüştür. Âli isnada yönelim sonucunda tek bir muhaddisten nakleden dede ve torunların bulunması, hadisçilerden bir kısmının büyüklerin rivayetini küçüklere nakletmekle övünmesi gibi hususlar es-sâbık ve'l-lâhik kavramının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca yüzyıl olarak Hz. Peygamber'den uzaklaşıldıkça ona kısa bir isnadla ulaşmayı sağlayan âlî isnadlar daha çok önem kazanmıştır. Bu durum da es-sâbık ve'l-lâhik kavramının neden 5./10. asırda oluştuğunu açıklar niteliktedir. Ayrıca bu kavramı Hatîb Bağdâdî'nin gündeme getirmesinin de bir tesadüf olmadığı belirlenmiş ve söz konusu muhaddisin âlî isnada yönelik ilgisinin bir sonucu olduğu anlatılmıştır. Hadis usûlü müelliflerinin iki kavram arasında kurduğu irtibat, es-sâbık ve'l-lâhik kavramının âlî isnad semâını teşvik ettiği yönündedir. Nitekim el-lâhik yani bir muhaddisten son hadis nakleden kişi olmak isteyen hadis talipleri küçük yaşta muammerûn hocalara yönediklerinden bu durum âlî isnad semâını desteklemektedir. Tabakat müelliflerinin de el-lâhike ulaşan âlî isnadlarını kaydetme çabaları bu durumun farklı bir tezahürü olarak değerlendirilmiştir. İki konu arasındaki irtibat, Hatîb Bağdâdî'nin kavramla aynı ismi taşıyan eserinden de tetkik edilmiş ve buradan kendisine es-sâbık ile el-lâhik nispet edilen muhaddis, es-sâbık ve el-lâhik'e dair çeşitli bulgular elde edilmiştir. Buna göre es-sâbık ile el-lâhik nispet edilen muhaddislerin uzun ömürlü kişiler arasından seçildiği anlaşılmıştır. Ayrıca Hatîb'in 10 ve üzerinde es-sâbık ve'l-lâhikini tespit ettiği 6 muhaddis özelinde bir inceleme yapılmıştır. Buna göre es-sâbık olarak zikredilen râvilerin genel itibarıyla nispet edildiği muhaddisin hocası ya da akranı olduğu tespiti yapılmıştır. Bununla birlikte hocası ya da akranı olma gibi bir zorunluluğun bulunmadığı, bazen öğrenciler içerisinde de sâbıkların varlığı ortaya konmuştur. es-Sâbıkların genelini hoca ve akranlardan olması kavramın nadirattan sayılacağını göstermektedir. Zira hadis tarihinde isnad genel itibarıyla öğrenciden hocaya doğru gitmektedir. Ayrıca akranın birbirinden ya da hocanın öğrenciden rivayeti, es-sâbık olarak anılan râvilerin o hocadan hadis naklinin nâzil isnada sahip olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte es-sâbıkın tüm nakillerin nâzil olmadığı sadece o muhaddisten rivayetlerinin nâzil isnad sayılacağı belirlenmiştir. el-Lâhik ise nispet edilen muhaddisten hadis nakleden son kişi olduğu için zaten mutlak olarak âlî isnada sahiptir ve hepsi uzun ömürlü kişilerdir. Bununla birlikte Hatîb'in kitabının eksik yanı el-lâhik olan kişinin sika ya da metruk olmasına dikkat etmemesidir. Ayrıca lâhiklerin sadece sikalardan seçilmesinin gerekliliği belirtilmiş, bu durumda es-sâbık ile el-lâhik arasındaki mesafeyi pek etkilemeyeceği ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Isnad, Rivayet, Râvi, Âlî Isnad, es-Sâbık ve'l-lâhik.

Giriş

İsnadda Hz. Peygamber'e yakınlık anlamına gelen âlî isnad muhaddislerin arzu ettiği ve bunun için çaba gösterdikleri bir durumdur. Âlî isnadlara ulaşma gayreti zamana göre farklılık arz etse de bu tür nakillere duyulan ilgi ilk semâ yaşını, ilim meclislerini ve rihleleri etkilediği müteahhir dönemde bir kısım hadis usûlü kavramlarının oluşmasına sebep olmuştur. Âlî isnad arayışlarının hadis istilahlara tesir ettiğine dair dikkat çeken örneklerden biri es-sâbık ve'l-lâhik kavramıdır. Zira muhaddislerin âlî isnada yönelen ilgisi es-sâbık ve'l-lâhik kavramının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Diğer bir açıdan hadis usûlü eserlerinde es-sâbık ve'l-lâhik konusu anlatılırken söz konusu istilahın âlî isnad semâını teşvik ettiği belirtilmiştir. Makalede incelenecek husus, hadis usulündeki bu iki kavramın birbiriyle olan irtibatıdır. Söz konusu iki istilahın arasında kurulabilecek böyle bir ilgi hadis usulünde kavramların ortaya çıkış sürecini tespit açısından ehemmiyet arz etmektedir.

Çalışmada öncelikle her iki terimin genel açıklaması yapılacak ardından aralarındaki irtibat, konuyla ilgili telif eser ve hadis usûlü kitaplarından faydalanılarak ortaya konulacaktır. Söz konusu iki istilahın ilişkisi Hatîb Bağdâdî'nin konuyla ilgili eseri *es-Sâbık ve'l-lâhik* üzerinden de irdelenecek, buradan tespit edilen râviler vesilesiyle âlî isnadın konuya etkisi belirlenmeye çalışılacaktır.¹

Müstakil olarak âlî isnad konusunu bir hadis usûlü kavramı olarak ele alan ilk eser İbnü'l-Kayserânî'nin (öl. 507/1113) *Mes'eletü'l-ulüv ve'n-nüzûl fi'l-hadis* isimli cüzüdür.² Bu konu hadis usûlü eserlerinin tamamında yer bulduğu gibi, İbnü'l-Kayserânî'nin öncesi ve sonrasında âlî isnadları toplayan avâlî, sülâsiyyât, rubâiyyât türü birçok kitap telif edilmiştir. Yine konunun müstahrec, mu'cem, fevaid gibi birçok türe önemli etkisinin olduğu ifade edilebilir.³ Âlî isnad ile ilgili Türkiye'de günümüzde de çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ahmet Yücel yüksek lisans tezinde âlî ve nâzil isnad hakkında hadis usûlü kaynakları çerçevesinde bilgiler verdikten

¹ Hatîb Bağdâdî, *es-Sâbık ve'l-lâhik fi tebâud mâ beyne vefâti râviyeyn an şeyhin vahidin*, thk. Muhammed b. Matar Zehranî (Riyad: Dâri's-Sumay'î, 2000/1421).

² İbnü'l-Kayserânî, *Mes'eletü'l-ulüv ve'n-nüzûl fi'l-hadis*, thk. Salâhuddîn Makbul Ahmed (Kuveyt: Mektebetü İbn Teymiyye, 1981/1401).

³ Ayrıntılı bilgi için bk. Tuğçe Günaydın, *Hadis Rivayetinde Âlî Isnadlar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 209-12.

sonra asıl konusu olan avâlî türü eserleri incelemiştir.⁴ Yine âlî isnad hakkında genel bilgiler içeren ve muammerûn- âlî isnad ilişkisine işaret eden iki ayrı makale telif edilmiştir.⁵ Konu hakkında müstakil bir kitap ise Ali Çelik'e aittir. O da âlî ve nâzil isnadın usul kavramı olarak anlatımının ardından Buhârî'nin (öl. 256/870) sülâsî rivayetlerinin şerhini yapmıştır.⁶ Kaydedilen bu çalışmalar âlî isnada dair ise de konunun es-sâbık ve'l-lâhik ile irtibatını kurmamaktadır. Ayrıca yakın zamanda yazılan *Hadis Rivayetinde Âlî İsnadlar* başlıklı doktora tezinin incelediği alan ilk dört asrı kapsadığından bu konuda bir irdeleme yapılmadığı anlaşılmaktadır.⁷

es-Sâbık ve'l-lâhik konusunda ilk kitap telif eden müellif Hatîb Bağdâdî⁸ bu eserinde muhaddisleri alfabetik olarak sıralamış, âlimlere nispet ettiği sâbık ile lâhikleri de aralarındaki mesafe en uzun olandan başlayarak kaydetmiştir. Ondan sonra bu konu çeşitli hadis usûlü eserlerinde incelense de Zehebî'ye (öl. 748/1348) kadar es-sâbık ve'l-lâhik başlığında eser telif eden bir muhaddis bilinmemektedir. Zehebî'nin bu konuda *Telvîh bi men sebega ve lahiga* (التلويح بمن سبق و لاحق) isimli bir kitabından bahsedilmiş fakat bu eser günümüze ulaşmamıştır.⁹ Ayrıca sâbık ile lâhika özel bir eser olmayan Zehebî'nin *Esmâü men âşe semânîne sene ba'de şeyhihî ev ba'de semâihî* isimli cüzünde hocasından sonra en az 80 yıl yaşayanlar kaydedildiği için bu eserin lâhik muhaddisleri toplayan bir çalışma olduğu söylenebilir.¹⁰ Bunun yanı sıra hadis usûlü eserlerinde es-sâbık ve'l-lâhik başlığında konunun âlî isnad ile irtibatına dikkat çekilse de bu iki kavramın ilişkisine dair müstakil bir inceleme bulunmamaktadır. Çağdaş çalışmalar içerisinde Arthur John Arberry (1905-1969), Hatîb Bağdâdî'nin söz konusu eserini kendi zamanında bulduğu yazma bir nüshasından tanıtmıştır.¹¹ Arap ve Türk dünyasında ise çağdaş dönemde bu konuda yapılmış müstakil bir çalışmaya ulaşamamıştır.

1. Kavramların İncelenmesi

Âlî isnad bir hadisin tarihinin başka bir tarife nispetle Hz. Peygamber'e yakınlığını ifade ederken nâzil isnad rivayetinin tarihinin başka nakillere nispetle Hz. Peygamber'e uzaklığını anlatmak amacıyla kullanılmıştır.¹² Âlî isnadın mutlak ve nisbî ulûv gibi kısımları olsa da es-sâbık ve'l-lâhik ile ilgili incelenecek kısım isnadda Hz. Peygamber'e yakınlık yani mutlak ulûvdur. Konuyla ilgili yapılan bir çalışmada âlî isnad arayışlarının resmi tedvin sürecinin ardından başladığı ve konuyla ilgili tabirlerin oluştuğu belirtilmiştir.¹³ Âlî isnada bakış açısına gelince, muhaddisler sıhhat derecesi eşit iki nakil arasında âlî isnadı tercih etmişler, bir hadisi semâ ettiklerinde eğer onu Hz. Peygamber'e daha yakın bir şekilde öğrenme imkânları varsa bunun için gayret göstermişlerdir. Âlî isnada ulaşma hususunda âlimler arasında farklı yaklaşımlara rastlanmakla birlikte muhaddislerin genel anlamda bu tür nakillere büyük bir ilgi gösterdikleri ve âlî isnadları elde etmek için yoğun bir gayret içerisine girdikleri ifade edilebilir. Nitekim bu amaçla yapılan rihleler de göz önünde bulundurulduğunda âlî isnada yönelen ilgi daha net bir şekilde anlaşılacaktır.

es-Sâbık ve'l-lâhik kavramı aynı muhaddisten semâ eden iki farklı öğrencinin vefat tarihleri arasındaki uzunluğu belirtir. Bir başka ifadeyle muhaddisten hadis semâ edip en erken ölen râviyle yine aynı hocadan hadis öğrenip en geç vefat eden râvinin ölüm tarihleri arasındaki uzunluğu anlatmaktadır.¹⁴ Konuya bir örnek vermek gerekirse Mâlik b. Enes'ten (öl. 179/795) hadis rivayet eden hocası Zührî 124/742 senesinde, Mâlik b. Enes'ten son hadis nakleden *Muvattâ'* râvisi Ahmed b. İsmail es-Sehmî ise 259/873 yılında

⁴ Ahmet Yücel, *Senedde 'Uluvv-Nuzûl ve 'Avâlîler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1986).

⁵ Müteba Uğur, "Hadis Rivayetinde "Uluvv-Nuzûl" Meselesi ve Hadisçilerin "Uluvv" Tutkusu", *Diyanet İlmî Dergi* 34 (1998), 3-22; Tuğçe Günaydın, "Muammerûn Âlî İsnad Kaynağı mıdır?: Avâlîler Özelinde Bir İnceleme = Are the Mu'ammârûn Source of Elevated Isnad?: A Study of the Awali Genre", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)*, 55 (2021), 91-112.

⁶ Ali Çelik, *Hadis Rivayetinde Âlî ve Nâzil İsnad Buhârî'nin Sülâsiyyât'ı (Tahriç-Açıklama-Değerlendirme)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2019).

⁷ İleride bahsedileceği üzere es-sâbık ve'l-lâhik başlıklandırması 5/11. asırda yapılmıştır.

⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis li İbni's-Salâh*, thk. ve şerh Nureddin İtr (Dimaşk: Dârü'l-Fikr & Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muâsir, 2012/1433), 318; Nevevî, *İrşâdu tullâbi'l-hakâ'ik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâ'ik sallallahu aleyhi ve sellem*, thk. Abdülbârî Fethullah es-Selefi (Medine: Mektebetü'l-İmân, 1987/1408), 2/641; İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî fi muhtasari Ulûmi'l-hadisî'n-nebevî*, thk. Câsim b. Muhammed b. Hamûd ez-Zamil el-Feccî (Kuveyt: Gras li'n-Neşr (Gheras Publishing), 2012/1433), 73; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisü'l-hasîs şerhu İhtisârî Ulûmi'l-hadis*, thk. Ali b. Hasan b. Ali b. Abdülhamîd (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1996/1417), 559.

⁹ Sehâvî, *Fethü'l-mugîs bi-şerhi Elfıyyeti'l-hadis li'l-İrâkî*, thk. Ali Hüseyin Ali (Kahire: Mektebetü's-Sünne, 2003/1424), 4/194.

¹⁰ Zehebî, *Esmâü men âşe semânîne sene ba'de şeyhihî ev ba'de semâihî*, thk. Avvâd Halef (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1997/1418).

¹¹ Arthur John Arberry, "Al-Khatib on Traditionists", *Islamic Quarterly*, 14 (1970), 19-21.

¹² İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 256 ve 263.

¹³ Günaydın, *Hadis Rivayetinde Âlî İsnadlar*, 60-5 ve 165-201.

¹⁴ Şümünnî, *el-Âli'r-rütbe fi şerhi Nazmi'n-Nuhbe*, thk. Mu'tar Abdüllatif el-Hatîb (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004/1425), 146.

vefat etmiştir.¹⁵ Bu durumda Zührî ile Ahmed b. İsmail'in vefatları arasında 135 sene bulunmaktadır ve buna es-sâbık ve'l-lâhik denir. Burada ilgili muhaddisten hadis nakledip erken vefat eden kişi yani Zührî, es-sâbık; en geç vefat eden Ahmed b. İsmail es-Sehmî ise el-lâhiktir.

Hatîb Bağdâdî, es-sâbık ve'l-lâhik kavramını ortaya koyarak bu konudaki ilk eseri telif etmiştir.¹⁶ Hatîb Bağdâdî'nin ifadesine göre onu böyle bir konuda araştırma yapmaya, hocası Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Berkânî'nin (ö. 425/1034) Dârekutnî'den (öl. 385/995) naklettiği şu söz sevk etmiştir: “İmam Mâlik'ten vefat tarihleri arasında 100 sene bulunan iki kişi rivayet etmiştir. Rebîatürrey [öl. 136/753] ve Ebû Huzâfe es-Sehmî. [öl. 259/873]” Bu söz üzerine Hatîb, Mâlik gibi kendisinden hadis nakledenler arasında büyük zaman farkı olanların rivayet ettiği diğer âlimleri araştırmış, onları erken ve geç vefat eden râvileriyle birlikte toplayarak bu ilim dalını ortaya koymuştur.¹⁷

Hadis usûlü âlimleri içerisinde Hatîb Bağdâdî başta olmak üzere konuya önem veren ve bu kavramın değerini anlatan birçok muhaddis bulunduğu gibi ilgili başlığı çok önemli görmeyen müellifler de olmuştur. Örneğin Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr (öl. 774/1373), birçok muhaddisin bu konuda bilgi sahibi olmayı önemli gördüğüne işaret etmiş fakat es-sâbık ve'l-lâhik kavramının asıl önemli meselelerden olmadığını belirtmiştir. Onun bu görüşüne eserinin şârihi Ahmed Muhammed Şâkir de (öl. 1892-1958) katılmıştır.¹⁸ Söz konusu iki müellif dışındaki diğer hadis usûlü âlimleri ise konunun önem ve faydalarından bahsetmektedir.¹⁹

Konuyla ilgili dikkat çekilmesi gereken temel hususlardan biri de es-sâbık ve'l-lâhik kavramından söz edebilmek için bir muhaddisten rivayet eden iki kişinin vefatı arasında en az kaç yıl olması gerektiğidir. Hatîb Bağdâdî kitabında Hz. Peygamber'in, Allah'ın 60 sene yaşamış insanın ömrünü reddedeceğine dair hadisini delil göstererek iki râvi arasındaki en kısa süreyi 60 sene kabul ettiğini belirtmektedir.²⁰ İbn Hacer (öl. 852/1449) ise bir insan ömrünün 60-70 sene olup ilme başlama yaşından sonra belli bir süre eklenirse sâbık ile lâhik arasında yaklaşık bir asırlık fark olacağını belirtmiştir.²¹ Sâbık ve lâhik arasında en fazla kaç yıl olabileceği de tartışılmıştır. Bu hususta Hatîb Bağdâdî'nin eserinde en uzun süre Hişâm b. Ammâr'dan (öl. 245/859) hadis nakleden Velîd b. Müslim ed-Dımaşkî (öl. 195/810) ile Ahmed b. Süleyman b. Zebân'a (öl. 338/949) aittir ki ikisinin arası 144 yıldır.²² İbn Hacer ise bu hususta en geniş aralığın 150 sene olduğunu belirtmiştir. Onun kaydettiği örneğe göre Hâfız es-Silefî'den (öl. 576/1118) sâbık olarak Ebû Ali el-Berdânî (öl. 498/1105), lâhik olarak ise torunu Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Mekkî (öl. 651/1253) hadis nakletmişlerdir²³ ve ikisinin vefatı arasında 150 yıl bulunmaktadır. Kısacası es-sâbık ve'l-lâhikten bahsedilince her iki râvinin vefatları arasındaki yıl farkı 60 ile 150 sene arasında değişebilmektedir.

1.1. es-Sâbık ve'l-Lâhik Âlî Isnadla İrtibatı

es-Sâbık ve'l-lâhik ile âlî isnad arasındaki bağlantı üç açıdan araştırılacaktır. Öncelikle bu konu tarihsel süreç kapsamında incelenecek, daha sonra hadis usûlü müelliflerinin ilgili hususta yaptıkları açıklamalar değerlendirilecektir. Yine bu irtibat tabakat ve rical türü eserler üzerinden takip edilecek, ardından sâbık, lâhik ile bu râvilerin nispet edildiği muhaddis âlî ya da nâzil isnada sahip olma açısından irdelenecektir. Bu sonuncu araştırma bir sonraki başlıkta Hatîb Bağdâdî'nin *es-Sâbık ve'l-lâhik* isimli eseri özelinde yapılan incelemelerle de desteklenecektir.

İki terim arasındaki ilişkiyi belirleyebilmek için öncelikle muhaddislerin âlî isnad elde etmek gayretiyle gösterdikleri çabanın sürece etkisini tespit etmek gerekir. Hadis talipleri semâ ettikleri rivayetlerin daha âlî isnadlarına ulaşmak için küçük yaşta muammerûn hocaların meclislerine gitmişler, kimi zaman da bu tür nakiller için rihleler yapmışlardır. Dolayısıyla âlî isnada yönelik

¹⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut & Hüseyin el-Esed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405), 8/52 ve 54.

¹⁶ Sehavî, *Fethü'l-mugîs*, 4/193.

¹⁷ Hatîb Bağdâdî, *es-Sâbık ve'l-lâhik*, 49.

¹⁸ Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisü'l-hasîs*, 561.

¹⁹ İbnü's-Salâh, *Ulümü'l-hadis*, 317; İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî*, 73; Sehavî, *Fethü'l-mugîs*, 4/193; Nureddin İtr, *Menhecü'n-nakd fi ulümi'l-hadis* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1981/1401), 157.

²⁰ Hatîb Bağdâdî, *es-Sâbık ve'l-lâhik*, 49. Hadis şu şekildedir: “Allah, altmış seneye ulaştırıp ölümünü ertelediği kişinin ömrünü reddeder.” Rivayet için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsnedu el-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaut, vdğ. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998/1419), 13/139, (No. 7713); Buhârî, “Rikak”, 5, (No. 6419).

²¹ Sehavî, *Fethü'l-mugîs*, 4/196.

²² Hatîb Bağdâdî, *es-Sâbık ve'l-lâhik*, 331, 346-7.

²³ İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar Şerhu Nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*, thk. Nureddin İtr (Dımaşk: Mektebetü'l-Büşra, 2012/1434) 120.

gayretlerin, hadis semâ meclisinde toplananlar ile etrafında kalabalık oluşan hocaların yaşları ve ilim yolculuklarına etki ettiği belirtilebilir.²⁴ Rihleler kısmı ile es-sâbık ve'l-lâhik konusunun yakın bir irtibatı yoksa da meclislerde küçük yaşta hadis talep edenlerin bulunması ve yaşlıların meclislerinin tercih edilmesi özellikle lâhik denen râvilerden bahsedilmesine sebebiyet vermiştir. Zira küçük yaşta muammerûn hocalardan hadis semâ edince râvi söz konusu muhaddisten hadis nakleden son kişi yani lâhik olarak kabul edilebilmektedir.

Muhaddislerin, çocuklarını çok küçük yaşlarından itibaren hadis derslerine götürmeleri aynı hocadan rivayeti olan râviler arasındaki uzun zaman farkının temel sebebidir. Örneğin Bişr b. Hakem (öl. 238/852-3) oğlu Abdurrahman'ı (öl. 260/874) omzuna alıp Süfyân b. Uyeyne'nin (öl. 198/814) ders halkasına götürmüş, oradakilere kendisinin, babasının ve o anda da oğlu Abdurrahman'ın Süfyân'dan hadis semâ ettiklerini duyurmuştur.²⁵ Aktarılan bu olayın insanların küçük yaşta çocuklarının hadis semâ ile onur duyduklarını ifade etmesinin yanı sıra Süfyân'dan dede ile torunun rivayet alması es-sâbık ve'l-lâhik'i oluşturan şartlar hakkında fikir sahibi olunmasını sağlamaktadır.

Süfyân b. Uyeyne'nin meclisinde görülen bu olay zaman geçtikçe isnadların uzamasıyla artarak devam etmiştir. Zira 3./9., 4/10. veya 5/11. asırda yaşayan bir râvinin isnadları çok daha uzun olduğundan hadis talibi daha değerli rivayetler elde etmek istiyorsa semâ ettiği hadislerin daha âlî isnadlarına ihtiyaç duyacaktır. Nitekim 3/9. asırda Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) "Âlî isnad talebi selefün sünnetidir"²⁶ açıklaması ile 4/10. yüzyılda Hâkim Nisâbü'rî'nin (öl. 405/1014) *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis* isimli eserine âlî isnad bahsiyle başlaması²⁷ bu tür nakillere gittikçe artan ilginin çeşitli tezahürleridir. Bu durum uzun bir süre önce yaşamış hocalardan rivayet edebilen muammer muhaddislerin hadis talipleri nezdinde değer kazanmasına vesile olmuştur. Muhaddisler de bunu bir övünç vesilesi saymış, örneğin Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer el-Harbî (ö. 442/1051), "Küçükleri mutlaka büyüklere ulaştıracağım" diyerek kendisinin âlî isnadlarını küçük yaştaki talebelerine naklettiğini ifade etmiştir.²⁸ Çeşitli örnekler göz önünde bulundurulduğunda es-sâbık ve'l-lâhik başlıklandırmasının 5/11. asırda ortaya çıkması âlî isnada gittikçe artan ilginin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

es-Sâbık ve'l-lâhik şeklinde bir tabiri Hatîb Bağdâdî'nin gündeme getirmesi aslında kendisinin âlî isnadlara yönelik ilgisi ile irtibatlıdır. Hatîb Bağdâdî, âlî isnadlara ve buna sahip muhaddislere verdiği değeri konu ile ilgili olmayan eserlerine bile yansıtmıştır. Hatîb, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvi'sinde* ilk başlıklardan biri olarak âlî isnadı işlemiş,²⁹ *Târîhu Medîneti's-selâm*'ına ise Bağdat'ta kendisinden daha âlî isnada sahip birini görmediği gerekçesini ileri sürerek Muhammed b. İshâk'ın (öl. 151/768) tercemesiyle başlamıştır.³⁰ Hatîb Bağdâdî'nin âlî isnada karşı ilgisinin, es-sâbık ve'l-lâhik konusunun dikkatini çekmesine ve kavramlaştırmasına vesile olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla hadis tarihinde yaşanan gelişmeler ile âlî isnada ilginin meclislere olan etkisinin kavramın oluşmasına sebebiyet verdiği ifade edilebilir.

İncelenen hususların yanı sıra hadis usulü müellifleri de konunun âlî isnadla irtibatına dair açıklamalar yapmışlardır. Onlara göre bu konunun temelde iki faydası vardır. Birincisi, isnaddan hata vehmini kaldırmak, ikincisi âlî isnad sevgisini kalplere yerleştirmektir.³¹ Sehâvî (öl. 902/1497) bu iki faydaya ek olarak konunun âlî ve nâzil isnad kavramlarının daha iyi anlaşılmasını sağladığını belirtmiştir.³² Ahmed Muhammed Şâkir ise bu sayede büyüklerin küçüklerden rivayetinin bilindiğini ifade etmiştir.³³ Kısacası es-sâbık ve'l-lâhik kavramı isnadda sıhatten emin olmaya katkı sağladığı gibi âlî ile nâzil isnadın bilinmesi ve âlî isnada

²⁴ Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Günaydın, *Hadis Rivayetinde Âlî İsnadlar*, 68-90.

²⁵ Hatîb Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2001/1422), 11/559-60; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983/1403), 16/547-8; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve fefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003/1424), 6/112.

²⁶ Hatîb Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Salah b. Muhammed b. Uveyde (Lübnan: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2016/1437), 37-8; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Menâkibü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, tsh. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî & Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1979), 278-9; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 256; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11/311.

²⁷ Hâkim Nisâbü'rî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis ve kemmiyeti ecnâsihi*, thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2010), 116-35.

²⁸ Hatîb Bağdâdî, *es-Sâbık ve'l-lâhik*, 47-8.

²⁹ Hatîb Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvi*, 32-9.

³⁰ Hatîb Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, 2/7.

³¹ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 317; İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî*, 73; İtr, *Menhecü'n-nakd*, 157.

³² Sehâvî, *Fethü'l-mugîs*, 4/193.

³³ Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisü'l-hasîs*, 559.

duyulan ilginin artmasına da vesile olmuştur. Çalışmamızı esas ilgilendiren kısım da es-sâbık ve'l-lâhik kavramının âlî isnada sağladığı bu katkılardır.

Müelliflerin es-sâbık ve'l-lâhik konusuyla âlî isnadın irtibatını ortaya koydukları kısım söz konusu başlığın iki faydasından biri olarak “kalplere âlî isnad sevgisini yerleştirmek” şeklindeki ifadeleridir. Aslında Hatîb Bağdâdî'nin açtığı böyle bir başlık ile birlikte birçok râvinin “falan muhaddisten son rivayet eden kişidir” şeklinde zikredilmesi hadis taliplerini âlî isnada teşvik etmektedir. Bahsedilen râvileri duyan hadis talipleri yaşlı bir muhaddisten son rivayet eden kişi olabilmek için küçük yaşta muammer âlimlere yönelecekler, eğer uzun yaşarlarsa âlî isnad sahibi muhaddislerden biri sayılacaklardır. Yani âlî isnada yönelen ilgi es-sâbık ve'l-lâhik başlığının oluşmasına zemin hazırladığı gibi, es-sâbık ve'l-lâhik konusu da hadis taliplerini âlî isnad semâna teşvik etmiştir.

İki konu arasındaki irtibat tabakat ve rical eserleri üzerinden de görülebilmektedir. Tabakat ve rical türü eserlerde müellifler biyografisini verdiği kişilerin es-sâbık ve'l-lâhik durumunu belirtmeye özen göstermişlerdir. Bahsedilen muhaddisten son hadis nakleden kişinin belirlenmesi isnadda inkıta olup olmadığını tespit açısından önem arz ettiğinden müelliflerin buna dikkat çekmesi tabii bir durumdur. Bunun yanı sıra müelliflerin özellikle lâhik olan kişiler aracılığıyla o muhaddise ulaşan âlî isnadlarını kaydetme çabası iki konunun birbiriyle irtibatını gösteren bir başka husustur.³⁴

İki terim arasında yakın bir irtibat bulunduğuna göre sâbık ve lâhik şeklinde isimlendirilen râvilerin isnadı için âlî ya da nâzil değerlendirmesi yapılabilir mi? İki râvi arasındaki bu derece uzun zaman farkı; tahmin edileceği gibi genellikle hadis alınan şeyhten, hoca ya da akranının hadis semâ etmesi, yeni yetişen bir gencin de ondan rivayet edip uzun ömürlü olmasıyla meydana gelmektedir.³⁵

Sâbık ile lâhikin isnadları birbirleri ile kıyaslandığında sâbık olan kişi erken vefat ettiği halde kendisinden 60 ile 100 sene sonra vefat eden bir râvi ile isnadda aynı râvi sayısına sahip olduğundan bu hocanın isnadı nâzildir. Benzer şekilde lâhik olan râvi ise hocadan hadis semâ edip uzun bir süre sonra vefat ettiği için onun isnadı âlî bir isnaddir. Dolayısıyla es-sâbık ve'l-lâhik kavramı âlî ve nâzil isnadın aynı anda bir uygulaması gibidir. Örneklendirmek gerekirse Mâlik b. Enes'in sünâî bir isnadını ondan Rebâtürrey ile Ebû Huzâfe es-Sehmî'nin naklettiğini düşünelim. Söz konusu her iki muhaddis için de bu isnad sülâsîdir. Fakat Rebâtürrey hadisi en geç hicrî 130'lu yıllarda sülâsî isnadla rivayet edebilirken, Ebû Huzâfe es-Sehmî aynı hadisi 100 yıl sonra yani hicrî 230'larda sülâsî isnadla nakledebilmektedir. Dolayısıyla Rebâ'nın yani “es-sâbık”ın isnadı kendi dönemine göre nâzil iken “el-lâhik”ın isnadı âlîdir.

Burada sadece sâbık ile lâhikin isnadlarının birbirlerine göre durumu düşünülmemelidir. Sâbık ile lâhik arasında uzun bir zaman farkı olduğundan sâbıkın genelde o rivayeti semâ ettiği kişinin hocası ya da akranı olduğu ifade edilebilir. Burada lâhik ile kıyaslanmasa da bir hocanın öğrencisinden ya da akranından yaptığı nakiller araya fazladan râvi gireceği için kendi dönemine göre mutlak olarak nâzil isnadlardır. Benzer şekilde lâhik, muhaddisten hadis nakleden son kişilerden olduğu için onun söz konusu âlimden nakilleri bu hocanın en âlî şekilde nakledilen rivayetleri olmaktadır. Nitekim lâhikin isnadını mutlak ulüvvun kısımlarından sayanlar olmuştur.³⁶ Sâbık, lâhik ve hocalarının âlî/nâzil isnadla ilişkileri ve hoca, öğrenci ya da akran olma durumları aşağıda Hatîb'in eseri üzerinden yapılacak çalışmada daha net bir şekilde ortaya konulacaktır.

1.1.1. Bir Örneklem

Hadis usulü eserlerinde es-sâbık ve'l-lâhik konusuyla alakalı çeşitli misallere yer verilse de³⁷ bu başlığın âlî isnadla irtibatını ortaya koymak gayesiyle Hatîb Bağdâdî'nin kitabı üzerinden inceleme yapılacaktır. Burada araştırılacak husus sâbık ve lâhikinden bahsedilen hoca ile sâbık ve lâhikin âlî ya da nâzil isnad hususundaki konumlarıdır. Böylelikle es-sâbık ve'l-lâhik başlığının âlî isnad konusuna ne açıdan katkı sağladığı ve aralarındaki irtibatın niteliği ortaya konulmuş olacaktır.

Öncelikle sâbık ve lâhiki belirlenen hocanın âlî isnadla ilgili durumu incelenmelidir. Acaba söz konusu muhaddislerin tamamı âlî isnad sahibi âlimler midir? Burada onların âlî isnadla irtibatının kurulabileceği en temel nokta ömür süreleridir. Zira bir kişinin âlî isnad sahibi sayılabilmesi için hadisi semâ ettikten sonra uzun bir ömür sürmesi gerekir. Eğer Hatîb Bağdâdî'nin eserinde sâbık ile lâhiki tespit edilen hocaların tamamı ya da büyük bir kısmı uzun bir ömür sürmüşlerse bu durumda söz konusu muhaddisin de

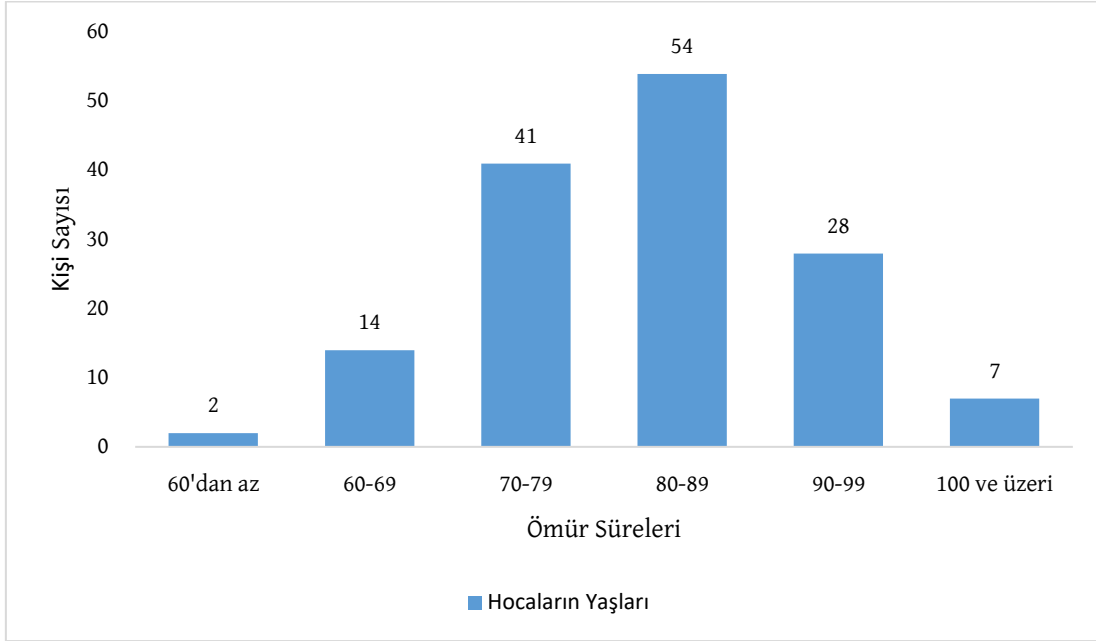
³⁴ Bu meseleye en çok önem veren müellifin Mizzî olduğu belirtilmiştir. Nitekim *Tehzibü'l-Kemâl*'de konunun örneklerine sıkça rastlanabilmektedir. İlgili bilgi için bk. Sehavî, *Fethü'l-mugîs*, 4/193; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisü'l-hasîs*, 561.

³⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 120.

³⁶ İbnü'l-Hanbeli, *Kafvü'l-eser fi safvi ulûmi'l-eser*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü Matbûâtü'l-İslâmye, ts.), 104.

³⁷ Çeşitli örnekler için bk. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 318; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 120; Sehavî, *Fethü'l-mugîs*, 4/194-8.

âli isnad sahibi âlimlerden olması gerektiği ifade edilebilir. Hatîb Bağdâdî'nin eserinde kaydedilen 230 hoca içerisinde 146'sının ömür süreleri tespit edilmiştir. Söz konusu muhaddislerin vefat yaşları grafikteki gibidir.

Grafik 1: Hatîb Bağdâdî'nin eserinde sâbık ile lâhik nispet edilen muhaddislerin ömür süreleri

Grafik incelendiğinde sâbık ile lâhiki tespit edilen hocaların genel anlamda âli isnad sahipleri olduğu belirtilebilir. Zira Hatîb Bağdâdî'nin eserindeki 146 hocanın 130 kadarı 70 yılın üzerinde ömür sürmüştür ki söz konusu âlimlerin muammerûndan oldukları ifade edilebilir. Geri kalan 16 kişi içerisinde 14'ü 60 yaşın üzerinde bir ömür sürerken 2 âlim 58 yaşında vefat edenler arasından seçilmiştir. Bu muhaddisler Amr b. Hâris (öl. 148/765) ile Ma'mer b. Râşid'dir (öl. 153/770). Aslında 146 kişi içerisinde yalnızca söz konusu iki meşhur muhaddisin erken vefat edenlerden olup büyük bir kısmının muammer muhaddislerden seçilmesi, sâbık ile lâhikinden bahsedilecek kişinin uzun ömürlülerden olması gerektiğini düşündürmektedir. Nitekim lâhikten bahsedebilmek için hadis talibinin küçük yaşta yaşlı bir hocadan hadis semâ etmesi gerekir. Bu durumda lâhik nispet edilecek hocanın uzun ömür süren bir âlim olması lazımdır.

Burada incelenebilecek bir başka husus, sâbık ile lâhikinden bahsedilen muhaddisin âli isnad sahibi olmasının ya da muammerûndan sayılmasının sâbık ile lâhik arasındaki mesafeye etkisidir. Bu hususta Hatîb Bağdâdî'nin eserinde en az ve en uzun yaşamış ikişer muhaddisin sâbık ile lâhik râvileri arasındaki uzunluğa bakılabilir. Eserde adı geçip en kısa ömür süren muhaddisler yukarıda da bahsedildiği üzere 58 sene yaşayan Amr b. Hâris ile Ma'mer b. Râşid'tir. En uzun ömür sürenler ise 110 yıl yaşamış İsmail b. Ebî Hâlid (ö. 146/763-4) ile 103 yaşında vefat eden Ebû Amr Abdülmelik b. Umeyr'dir (ö. 136/754).³⁸ İlgili muhaddislerin sâbık ve lâhikleri arasında en uzun ve en kısa süreler tablodaki gibidir.

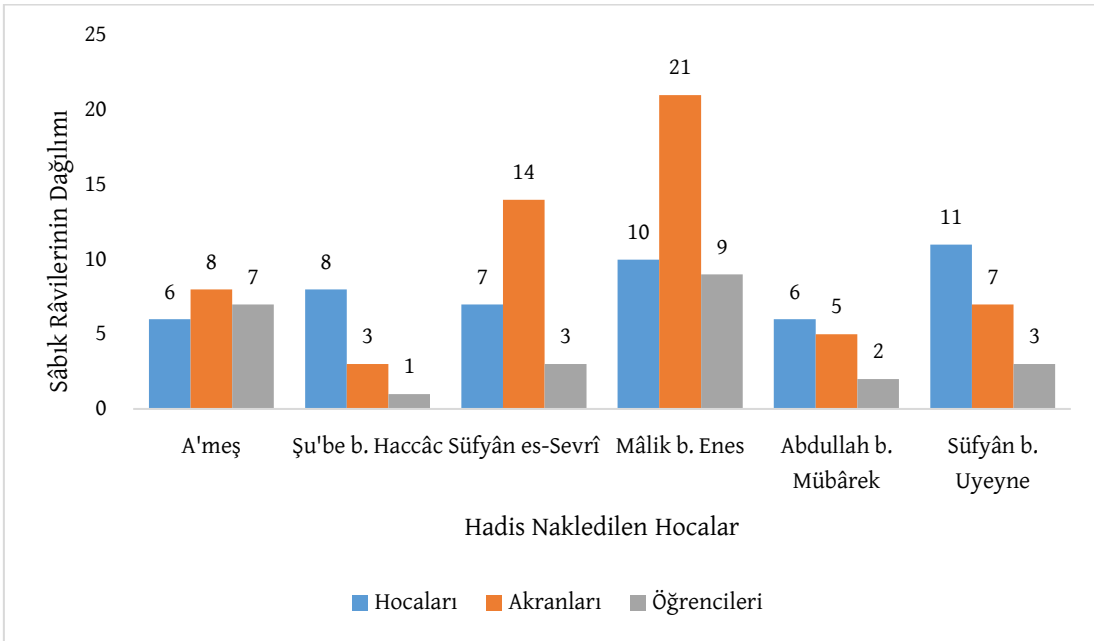
	En Uzun Süre	En Kısa Süre	İncelenen sâbık ve lâhik sayısı
Abdülmelik b. Umeyr	120	75	2
İsmail b. Ebî Hâlid	120	80	4
Amr b. Hâris	80	75	2
Ma'mer b. Râşid	86	80	4

³⁸ Aslında eserde 117 yıl yaşamış Bedr b. Heysem b. Halef (öl. 317/929) ile 103 yaşında vefat etmiş Muhammed b. Yunus el-Küdeymî (öl. 286/899) ve Ebü'l-Kâsım el-Begavî (öl. 317/929) bulunsalar da söz konusu muhaddisler 3/9. ve 4/10. yüzyıl âlimleridir. Amr b. Hâris ile Ma'mer b. Râşid ise 2/8. asrın ilk yarısında yaşadıklarından aynı dönemlerde hayatta olup uzun yaşamış muhaddislerle bir karşılaştırma yapılması daha uygun görülmüştür.

Tablo 1: Hatîb Bağdâdî'nin eserinde en uzun ve en kısa yaşamış muhaddislerin sâbık ile lâhikeleri arasındaki yıl farkları

Tabloda görüldüğü üzere uzun ömür süren muhaddislerin sâbık ile lâhiki arasındaki en kısa süre ile daha kısa yaşamış muhaddislerin sâbık ve lâhiki arasındaki en uzun mesafe neredeyse birbirine eşittir. Bu tabloya bakılarak eğer sâbık ile lâhiki tespit edilen âlim uzun bir ömür sürdüyse onun sâbık ve lâhiki arasında daha uzun bir mesafe olacağı ifade edilebilir. Yani sâbık ile lâhiki tespit edilen muhaddisin ömür süresinin bu konuya direkt bir etkisi bulunmaktadır. Bununla birlikte ilgili muhaddisin ilk hadis semâ yaşı, öğrencisinden ya da akranından hadis nakleden hoca sayısı gibi durumların da bu konuyu etkilediği ve hepsinin birlikte değerlendirilmesi gerektiği unutulmamalıdır.

Eserde 230 hocanın onlarca sâbık ile lâhiki tespit edildiği için onlar üzerinden yapılacak araştırmalar 10 ve üzerinde sâbık ve lâhiki belirlenen muhaddisler özelinde yapılacaktır. Böylece çalışmanın sonuçları daha dar alanda spesifik bir şekilde ortaya konabilecektir. Hatîb Bağdâdî'nin *es-sâbık ve'l-lâhik* isimli eserinde Mâlik b. Enes'in 41, Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) 24, A'meş ile (öl. 148/765) Süfyân b. Uyeyne'nin 21, Abdullah b. Mübârek'in (öl. 181/797) 13 ve Şu'be b. Haccâc'ın (ö. 160/776) 12 ayrı sâbık râvisi tespit edilmiştir. Burada Hatîb Bağdâdî, lâhik olarak hadis nakleden son râviyi seçip diğer râvilerin ölüm tarihi açısından arasındaki mesafeyi belirlediğinden lâhik olan kişi değişmemektedir. Bununla birlikte ona olan mesafeyi belirlemek için belirlenen sâbıkların hepsi farklıdır. Burada öncelikle sâbıkın âlî ve nâzil isnadla ilgili durumu incelenecektir. Bahsedilen kavramda sâbık kendisinden uzun bir süre sonra vefat eden bir râvi ile aynı tarikle hadis naklettiği için rivayetinin nâzil olduğunda şüphe yoktur. Peki sâbık olan âlimin isnadının nâzil olma sebebi nedir? İlgili muhaddisin gerçekte hocası ya da akranı olduğu için mi ondan naklettiği hadis nâzil isnada sahiptir? Yoksa sâbık şeklinde isimlendirilen muhaddisin tüm rivayetleri mi nâzildir? Bu soruların cevabını belirlemek için öncelikle sâbıkın nispet edildiği muhaddisin hocası ya da akranı olma durumu belirlenecektir. Bu hususta yukarıda adı geçen 6 muhaddisten hadis nakleden sâbık âlimler özelinde yapılan araştırmadan çıkan sonuçlar grafikte işaret edildiği gibidir.

Grafik 2: Hatîb Bağdâdî'nin eserinde seçilen muhaddislerin sâbık râvilerinin dağılımı

Seçilen örneklerden çıkan sonuçlar sâbık olan râvilerin genel itibarıyla ilgili muhaddisin hoca ya da akranlarından olduğu tezini desteklemektedir. Bunun yanı sıra sâbık râvilerin içerisinde öğrencilerin de bulunması onların yalnızca hoca ve akranlardan seçilmediğini göstermektedir. Burada tek farklı durum A'meş'ten nakillerde görülmektedir. Onun sâbık râvileri içerisindeki hoca, akran ve öğrenci sayıları birbirine yakındır. Bu durum A'meş'in yaşadığı dönemde âlî isnad elde etme isteğinin başlamamasıyla izah edilebilir. Yine de A'meş'in sâbık râvilerinde hoca ile akranlarının toplamı öğrencilerinin iki katıdır. Bir başka ifadeyle A'meş'in sâbık râvileri içerisinde öğrenci sayılarının yüksek olması sâbıkların genel itibarıyla ilgili muhaddisin hoca ve akranlarından oluştuğu tezine ters bir örnek oluşturmaz.

Sâbık râviler içerisinde söz konusu muhaddisin hoca ve akranlarının çoğunlukta olması, bahsedilen konunun nadirattan olduğunu göstermektedir. Zira hadis naklinde esas olarak râvi zinciri öğrenciden hocaya şeklinde devam etmektedir. Dolayısıyla

Hatîb Bağdâdî gibi âlimler her ne kadar sâbık ile lâhikleri belirlemiş olsalar da bu hususun birkaç rivayetle sınırlı olduğu unutulmamalıdır. Konuya örnek vermek gerekirse Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (öl. 143/760), Mâlik b. Enes'in sâbık râvileri arasında zikredilmiştir. Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Mâlik b. Enes'in hocasıdır ve Mâlik'in ondan yüzlerce rivayeti vardır.³⁹ Elimizdeki kaynaklarda Yahyâ b. Saîd el-Ensârî'nin Mâlik'ten tek hadis nakli bulunmaktadır.⁴⁰ Benzer şekilde Leys b. Sa'd'ın (öl. 175/791) akranı Mâlik b. Enes'ten hadis naklettiği ve onun sâbık râvisi olduğu kaydedilse de Leys'in Mâlik b. Enes'ten tek hadis nakli vardır.⁴¹ Burada verilen iki örnek dışında Hatîb Bağdâdî'nin eserindeki muhaddisler tek tek incelendiğinde de benzer sonuçlara ulaşılabileceği ifade edilmelidir. Dolayısıyla sâbık ile lâhikten bahsederken konunun birkaç rivayet üzerinden örneklendirildiği, bu tür nakillerin eserlerde büyük bir yekûn tutmadığı söylenebilir.

Sâbıkların ilgili muhaddisten hadis nakli birkaç rivayetle sınırlı olduğu için sâbık olduğu belirlenen râvinin tüm rivayetlerini âlî ya da nâzil şeklinde sınırlandırmak mümkün görünmemektedir. Burada yalnızca sâbıkın o muhaddisten nakillerinin nâzil isnada sahip olduğu belirtilebilir. Örneğin Süfyân es-Sevrî'nin sâbık râvisi olduğu kaydedilen İbn Cüreyc'in (öl. 150/767) Süfyân'dan nakilleri nâzil iken Atâ b. Ebû Rebâh'tan (öl. 114/732) nakilleri âlî isnada sahiptir. Nitekim İbn Cüreyc'in öğrencisi Süfyân'dan yalnızca tek hadis nakli olduğundan bu durumun onun rivayetlerinin genelini âlî ya da nâzil olmasına bir etkisi bulunmamaktadır.⁴²

Lâhik muhaddislere gelince, Hatîb Bağdâdî'nin genelde bu kişileri sika ya da metrûk olsa da söz konusu muhaddisten nakleden son râvi olarak seçtiği ifade edilebilir. Hatîb Bağdâdî, Süfyân es-Sevrî ile Mâlik b. Enes'in lâhik râvisi olarak aynı ismi kaydettiğinden seçilen örnekleme 5 lâhik râvi bulunmaktadır.⁴³ Söz konusu isimler nispet edildikleri muhaddisten hadis nakleden son kişi oldukları için onların ilgili muhaddisin en âlî isnadlarına sahip oldukları noktasında bir şüphe yoktur. Söz konusu 5 râvinin ömür süreleri 100 yılın üzerindedir. Bu kişiler ilgili muhaddisin son râvisi olduklarından uzun bir ömür sürmeleri beklenen bir durumdur. Zira aksi halde son râvi olarak sayılmazlardı. Dolayısıyla söz konusu râviler sâbık nispetle lâhik şeklinde anılması bile ilgili muhaddisin son râvisi olmaları sebebiyle bu hocadan yaptıkları nakiller mutlak olarak âlî isnadlara sahiptir.

Hatîb'in eserinde zikredilen lâhikler açısından en temel sıkıntı onun bu kişileri zikrederken sika ya da kezzâb olmalarını dikkate almamasıdır. Örneğin incelenen grupta zikredilen 5 lâhik râviden 4'ü metrûktur. Aslında Hatîb Bağdâdî, bu metrûk râviler yerine onlardan nakleden son sika râvileri lâhik olarak zikretseydi yine aynı muhaddisler için sâbık ile lâhikten bahsetmek mümkün olacaktı. Misalen Süfyân es-Sevrî ile Mâlik b. Enes'in lâhik râvisi şeklinde kaydettiği Zekeriyya b. Düveyd el-Kindî (ö. 261/848) kezzâb râvilerdendir. Aslında Süfyân es-Sevrî'den hadis nakleden son sika râvi kendisinden 70 sene sonra vefat eden Ali b. Ca'd'dır (ö. 230/845).⁴⁴ Lâhik râvi olarak Ali b. Ca'd ele alındığında da Süfyân es-Sevrî için es-sâbık ve'l-lâhikten bahsetmek mümkün olacaktır. Nitekim Ali b. Ca'd, Süfyân es-Sevrî'den yaklaşık bir sene önce vefat eden Şu'be b. Haccâc'ın lâhik râvisi şeklinde kaydedilmiştir.⁴⁵ Benzer şekilde Mâlik b. Enes'ten hadis nakleden son sika râvi ondan *el-Muvattâ'*ını da bizzat rivayet eden Ahmed b. İsmail es-Sehmî'dir (ö. 259/873). Ahmed b. İsmail es-Sehmî ile Zekeriyya b. Düveyd'in vefat tarihleri arasında ise sadece iki sene bulunmaktadır. Dolayısıyla Hatîb'in kitabında bazı metrûk râvilere yer verilmişse de sâbık ile lâhiki belirlerken buna ihtiyaç olmadığı ifade edilebilir.

Hatîb Bağdâdî'nin lâhik isimler olarak metrûk râvilere yer vermesi aslında isnad tekniği açısından da problem oluşturmaktadır. Zira uydurma rivayetlerin âlî isnad sayılmayacağı yine hadis usûlü müellifleri tarafından ifade edilmiştir.⁴⁶

³⁹ *Câmi'u hâdimi'l-harameyn* isimli programın verilerine göre kaynaklarda Mâlik b. Enes'in Yahyâ el-Ensârî'den 552 hadis nakli bulunmaktadır. Buradaki sayının mükerrerleri de ihtiva ettiği göz önünde bulundurulmalıdır.

⁴⁰ Rivayet için bk. İbn Balabân, *el-İhsân fi takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1991/1412), 9/448, (No. 4140).

⁴¹ Aslında kaynaklarda Leys b. Sa'd'ın Mâlik b. Enes'ten iki ayrı hadis nakli yer almaktadır. Bununla birlikte zikrettiği rivayetin ardından İbn Hibbân (öl. 354/965), Leys b. Sa'd'dan "Bu Mâlik'ten ilk ve son naklimizdir" sözünü kaydeder. Bu vesileyle onun Mâlik b. Enes'ten tek rivayetinin bu hadis olduğunu, bunun dışında ondan Mâlik b. Enes aracılığıyla nakledilen diğer hadisin batıl sayılacağını belirtmiştir. İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 2/270, (No. 515). İbn Hibbân'ın batıl olduğunu kaydettiği söz konusu nakil için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 43/406, (No. 26401); Tirmizî, "Deavât", 22, (No. 3165).

⁴² Rivayet için bk. Abdürrezzâk es-San'ânî, el-Musannef, thk. Habiburrahman A'zami (Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1983), 6/315, (No. 10984).

⁴³ Söz konusu lâhik râviler; Yahyâ b. Hâşim es-Simsâr (öl. 225/839-40), Ali b. Ca'd, Zekeriyya b. Düveyd, Hüseyin b. Dâvûd el-Belhî (öl. 282/895-6), Elyesâ b. Zeyd ez-Zeynebî'dir (öl. 282/895-6).

⁴⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/163.

⁴⁵ Hatîb Bağdâdî, *es-Sâbık ve'l-lâhik*, 229

⁴⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 116. Âlî isnadda sıhhat şartına dair tartışmalar için bk. Günaydın, *Hadis Rivayetinde Âlî İsnadlar*, 33-7.

Dolayısıyla lâhik olarak kezzâb bir râvinin zikredilmesi hatalı bir tespit olmaktadır. Çünkü lâhik denilen kişi o muhaddisten hadis rivayet eden son râvidir. Eğer söz konusu râvi sika olursa o zaman onun son hadis nakleden kişi olduğu kesin bir şekilde belirlenebilir. Aksi takdirde kezzâb râvi gerçekte o muhaddisten hadis nakletmediğinden rivayetleri de yok hükmündedir. Hatîb Bağdâdî aslında nadir ama önemli bir konuyu gündeme getirmiş ve kavramlaştırmışsa da eserinde birçok metruk râviye yer vermesi kitabın eksik yönüdür. Zehebî'nin eserine ulaşamadığı için ise onun bu durumu ne kadar düzelttiği bilinmemektedir.

Sonuç

Sâbık ile lâhiklerinden ve bu râvilerin nispet edildiği muhaddislerden erken dönemlerden itibaren bahsedilebilirse de kavramı literatüre kazandıran muhaddis Hatîb Bağdâdî'dir. Yapılan araştırmalar sâbık ile lâhik kavramının âlî isnada yönelen ilginin doğal bir neticesi olarak ortaya çıktığını göstermiştir. Bu kavramlaştırmayı bizzat Hatîb Bağdâdî'nin yapması ile onun âlî isnada dönük ilgisi arasında da açık bir bağlantı kurulabilmiştir. Hadis tarihinden elde edilen verilerle çeşitli hadis usûlü eserleri ve Hatîb'in konuyla ilgili kitabından çıkan sonuç âlî isnada yönelen ilginin sâbık ile lâhik kavramını ortaya çıkardığı ve bunun tam tersi olarak ilgili terimin hadis taliplerini âlî isnad semâına teşvik ettiği. Yani her iki konu birbirini olumlu anlamda desteklemiştir. Ayrıca âlî isnada yönelen ilginin başka bir kavramın oluşmasına zemin hazırlaması, bu tür isnadlara verilen değerın hadis tarihindeki önemli bir tezahürüdür.

Gerek teorik anlamda gerekse Hatîb Bağdâdî'nin *es-sâbık ve'l-lâhik*'i üzerine yapılan çalışma bu konunun âlî isnadın bir çeşit uygulaması olduğunu göstermiştir. Zira *es-sâbık ve'l-lâhik*'in ne olduğu bilindiğinde bir hadisin çeşitli tarihlerinin âlî ile nâzil isnada sahip olma durumları rahatlıkla anlaşılabilir ve âlî- nâzil isnad uygulaması tek rivayette görülebilmektedir.

es-Sâbık ve'l-lâhik konusunda adı geçen üç muhaddisin -nispet edilen, sâbık, lâhik- âlî ve nâzil isnad durumlarının da incelenmesi iki konu arasındaki irtibatı daha net bir şekilde ortaya koymuştur. Sâbık ve lâhikin nispet edildiği muhaddisin genel anlamda âlî isnad sahibi kişilerden seçildiği anlaşılırken, söz konusu örnekte sâbıkın nâzil lâhikin ise âlî isnada sahip oldukları anlaşılabilir. Burada dikkat çekilen önemli bir husus sâbıkın genelde ilgili muhaddisin hoca ile akranlarından olması ve dolayısıyla bu konunun nadirattan sayılabileceği meselesidir. Ayrıca sâbık kabul edilen râvinin sadece nispet edildiği muhaddisten isnadlarının nâzil sayılacağı ve bu durumun genel anlamda o râvinin tüm rivayetlerinde âlî ya da nâzil isnada sahip olma durumunu etkilemediği ortaya konulmuştur. Başka bir ifadeyle bir muhaddise nispetle sâbık sayılan bir râvinin âlî isnad sahibi kabul edilebilecek muhaddislerden olması mümkündür. Lâhiklerin ise genelde nispet edilen muhaddisten son rivayet eden kişi şeklinde belirlendiği anlaşılabilir. Burada temel sıkıntı Hatîb Bağdâdî'nin ilgili muhaddisin son râvisini belirlerken sika olma şartı aramamasıdır. Bununla birlikte lâhikler sika râvilerden seçildiğinde de *es-sâbık ve'l-lâhik* kavramından bahsedilebileceği ortaya konulmuştur.

Yapılan bu çalışma *es-sâbık ve'l-lâhik* konusunun yalnızca âlî isnadla olan irtibatı üzerinedir. Başka araştırmalarda *es-sâbık ve'l-lâhik* konusunun diğer terimlerle ilişkisinin, kavramın gelişim sürecinin ya da Hatîb Bağdâdî'nin eserinin detaylı incelenmesi konunun daha net anlaşılmasına katkı sunacaktır.

Kaynakça

- Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmam. *el-Musannef*. thk. Habiburrahman A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 2. Basım, 1983.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedu el-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaut, vdğ. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998/1419.
- Ahmed Muhammed Şâkir. *el-Bâisü'l-hasîs şerhu ihtisârî Ulûmî'l-hadîs*. thk. Ali b. Hasan b. Ali b. Abdülhamîd. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1996/1417.
- Arberry, Arthur John. "Al-Khatib on Traditionists". *Islamic Quarterly*, 14 (1970), 19-21.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmiü's-sahîh*. thk. Şuayb Arnaut & Âdil Mürşid. 5 Cilt. Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2011/1432.
- Çelik, Ali. *Hadis Rivayetinde Âlî ve Nâzil İsnad Buhârî'nin Sülâsiyyât'ı (Tahriç-Açıklama-Değerlendirme)*. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.
- Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali. *Menâkibü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. tsh. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî & Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1979.
- Günaydın, Tuğçe. *Hadis Rivayetinde Âlî İsnadlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Günaydın, Tuğçe. "Muammerûn Âlî İsnad Kaynağı mıdır?: Avâlîler Özelinde Bir İnceleme = Are the Mu'ammarrun Source of Elevated Isnad?: A Study of the Awali Genre". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)* 55 (2021), 91-112. <https://doi.org/10.29288/ilted.889202>
- Hâkim Nisâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Ma'rifetu ulûmî'l-hadîs ve kemmiyeti ecnâsihî*. thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2. Basım, 2010.
- Hatîb Bağdâdî, Ebû Bekir el-Hatîb Ahmed b. Ali. *el-Câmi' li ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sâmi'*. thk. Salah b. Muhammed b. Uveyde. Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2016/1437.
- Hatîb Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *es-Sâbık ve'l-lâhik fî tebâud mâ beyne vefâti râviyeyn an şeyhin vâhidin*. thk. Muhammed b. Matar Zehranî. Riyad: Dârü's-Sumay'î, 2. Basım, 2000/1421.
- Hatîb Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Târîhu medîneti's-selâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2001/1422.
- Itr, Nureddin. *Menhecü'n-nakd fî ulûmî'l-hadîs*. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 3. Basım, 1981/1401.
- İbn Balabân, Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b. Balabân b. Abdullah. *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnaut. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1991/1412.
- İbn Cemâa, Ebû Abdullah Bedreddîn Muhammed b. İbrahim. *el-Menhelü'r-revî fî muhtasari Ulûmî'l-hadîsi'n-nebevî*. thk. Câsim b. Muhammed b. Hamûd ez-Zamil el-Feccî. Kuveyt: Giras li'n-Neşr (Gheras Publishing), 2012/1433.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar Şerhu Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. thk. Nureddin Itr. Dımaşk: Mektebetü'l-Büşra, 2012/1434.
- İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tâhir el-Makdisî. *Mes'ebetü'l-ulüv ve'n-nüzûl fî'l-hadîs*. thk. Salâhuddîn Makbul Ahmed. Kuveyt: Mektebetü İbn Teymiyye, 1981/1401.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-hadîs li İbni's-Salâh*. thk. & şerh Nureddin Itr. Dımaşk: Dârü'l-Fikr & Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muâsir, 18. Basım, 2012/1433.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1983/1403.
- Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref ed-Dımaşkî. *İrşâdu tullâbi'l-hakâ'ik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâ'ik sallallahu aleyhi ve sellem*. thk. Abdülbârî Fethullah es-Selefi. Medine: Mektebetü'l-İman, 1987/1408.
- Radiyyüddin İbnü'l-Hanbelî, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim. *Kafvü'l-eser fî safvi ulûmî'l-eser*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü Matbûâti'l-İslâmiyye, ts.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman. *Fethü'l-mugîs bi-şerhi Elfıyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*. thk. Ali Hüseyin Ali. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sünne, 2003/1424.

- Şümünnî, Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Muhammed. *el-Âli'r-rütbe fî şerhi Nazmi'n-Nuhbe*. thk. Mu'tar Abdüllatif el-Hatîb. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004/1425.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa es-Sülemî. *el-Câmi'u'l-kebir*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1998.
- Uğur, Mücteba. "Hadis Rivayetinde "Uluv-Nuzûl" Meselesi ve Hadisçilerin "Uluv" Tutkusu". *Diyanet İlmî Dergi* 34 (1998), 3-22.
- Yücel, Ahmet. *Senedde 'Uluvv-Nuzûl ve 'Avâliler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1986.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Esmâü men âşe semânîne sene ba'de şeyhihî ev ba'de semâihî*. thk. Avvâd Halef. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1997/1418.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaut & Hüseyin el-Esed. 23 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985/1405.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003/1424.